

Aan de voorzitter van de Eerste Kamer der Staten-Generaal
De heer prof. dr. J.A. Bruijn
Postbus 20017
2500 EA DEN HAAG

Datum: 13 juni 2025
Kenmerk: Rli-2025/370
Cc:
Bijlage(n): 1

Contactpersoon: 5.1.2.e
Telefoon: 5.1.2.e
E-mail: 5.1.2.e @rli.nl

Betreft: Aanbieding advies Samen naar beter van de Raad voor de leefomgeving en infrastructuur

Geachte heer Bruijn,

Met genoegen biedt de Raad voor de leefomgeving en infrastructuur (Rli) u hierbij zijn advies 'Samen naar beter: aanbevelingen voor het rijksbeleid voor het fysieke domein in Caribisch Nederland' aan (zie bijlage 1 voor ons briefadvies met kenmerk RLI-2025/366). Het advies is ook aangeboden aan de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, waarnemend minister van Economische Zaken, minister van Klimaat en Groene Groei, minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, waarnemend minister van Infrastructuur en Waterstaat en de minister van Landbouw, Visserij, Voedselzekerheid en Natuur alsook aan de bestuurscolleges van Bonaire, Sint-Eustatius en Saba en uw collega voorzitter van de Tweede Kamer.

In dit advies gaan we na hoe het Rijk het beste invulling kan geven aan het beleid voor het fysieke domein op Bonaire, Sint-Eustatius en Saba. Het betreft een gevraagd advies dat wij op verzoek van de staatssecretaris van Digitalisering en Koninkrijksrelaties hebben opgenomen in ons werkprogramma 2024-2025. Ons vertrekpunt vormt de verantwoordelijkheid die het Rijk draagt voor Caribisch Nederland als een volwaardige regio van Nederland.

In dit advies gaan we na hoe omvangrijk en wijdvertakt de verschillen zijn tussen het rijksbeleid voor het fysieke domein in Europees Nederland enerzijds en het rijksbeleid voor het fysieke domein in Caribisch Nederland anderzijds. We bouwen daarbij voort op het in 2023 verschenen advies *Elke regio telt!*. Daarin hebben wij samen met de Raad voor het Openbaar Bestuur (ROB) en de Raad voor Volksgezondheid & Samenleving (RVS) voorstellen gedaan voor een nieuwe aanpak van grote, groeiende en onwenselijke verschillen in welvaart en welzijn tussen regio's in Europees Nederland. Op basis van onze analyse doen wij de volgende drie aanbevelingen:

1. Bepaal samen met de openbare lichamen ambitieniveaus voor het fysieke domein in 2050.
2. Versterk de uitvoeringskracht door verbetering van de (financiële) positie van de openbare lichamen én een langjarig samenwerkingsprogramma tussen het Rijk en de openbare lichamen.
3. Pas het comply or explain-principe consequent en bij de start van de beleidscyclus toe.



De titel van dit advies is 'samen naar beter'. Daarmee onderstrepen we dat de rijksoverheid en de openbare lichamen het advies alleen samen succesvol ter hand kunnen nemen. Betrokkenheid van de bewoners en de ondernemers is daarbij van groot belang. Wij hopen dat ons advies zal stimuleren om tot daadwerkelijke invulling te komen tot de verantwoordelijkheid voor Bonaire, Sint-Eustatius en Saba als volwaardig onderdeel van Nederland. En daarmee te zorgen voor gelijkwaardigheid in de kwaliteit van de fysieke leefomgeving in alle Nederlandse regio's.

Hoogachtend,
Raad voor de leefomgeving en infrastructuur,

5.1.2.e



voorzitter
dr. J.J. van Dijk

5.1.2.e



algemeen secretaris
dr. mr. 

ADVIES

Aan de minister van Binnenlandse Zaken en
Koninkrijksrelaties, waarnemend minister van
Economische Zaken, minister van Klimaat en Groene
Groei, minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke
Ordening, waarnemend minister van Infrastructuur en
Waterstaat en de minister van Landbouw, Visserij,
Voedselzekerheid en Natuur
p/a Ministerie van Binnenlandse Zaken en
Koninkrijksrelaties
Postbus 20011
2500 EA Den Haag

Datum: 13 juni 2025
Kenmerk: RLI-2025/366
Cc: -
Bijlage(n): -

Contactpersoon: drs. 5.1.2.e
Telefoon: 5.1.2.e
E-mail: 5.1.2.e @rli.nl

Betreft: **Samen naar beter: aanbevelingen voor het rijksbeleid voor het
fysieke domein in Caribisch Nederland**

Geachte mevrouw Uitermark, heer Heinen, mevrouw Hermans, mevrouw Keijzer en mevrouw Wiersma,

Graag bieden wij u hierbij ons advies 'Samen naar beter - aanbevelingen voor het rijksbeleid voor het fysieke domein in Caribisch Nederland' aan. Het advies wordt parallel ook aangeboden aan de voorzitters van de Eerste en Tweede Kamer en aan de bestuurscolleges van Bonaire, Sint-Eustatius en Saba.

AANLEIDING

In dit advies gaan we na hoe het Rijk het beste invulling kan geven aan het beleid voor het fysieke domein op Bonaire, Sint-Eustatius en Saba. Het betreft een gevraagd advies dat wij op verzoek van de staatssecretaris van Digitalisering en Koninkrijksrelaties hebben opgenomen in ons werkprogramma 2024-2025. Ons vertrekpunt vormt de verantwoordelijkheid die het Rijk draagt voor Caribisch Nederland als een volwaardige regio van Nederland. Het regeerprogramma van het kabinet vermeldt hierover:

"Het kabinet voelt de vanzelfsprekende verantwoordelijkheid voor de inwoners van de openbare lichamen Bonaire, Sint-Eustatius en Saba – samen Caribisch Nederland – die een volwaardig onderdeel zijn van Nederland. Het uitgangspunt van 'comply or explain' is hierbij leidend. Daarbij houdt het kabinet er rekening mee dat deze eilanden elk een geheel eigen context hebben" (Kabinet-Schoof, 2024).

De laatste zin uit dit citaat verwijst naar het gegeven dat Caribisch Nederland tal van karakteristieke kenmerken heeft waarmee het zich onderscheidt van Europees Nederland. Niet alleen geografisch en klimatologisch zijn er grote verschillen, ook cultureel-historisch. Daarnaast zijn er substantiële

verschillen tussen de drie eilanden. Bij de beleidsinzet¹ voor het fysieke domein moet de rijksoverheid vanzelfsprekend rekening houden met deze verschillen. De Afdeling advisering van de Raad van State heeft evenwel gewaarschuwd dat differentiatie van beleid ten aanzien van Caribisch Nederland niet mag leiden tot verminderde grondrechtelijke waarborgen of tot willekeur (RvS, 2019).

In weerwil van de uitspraak van de Raad van State zijn er signalen dat er in de praktijk sprake is van niet te rechtvaardigen verschillen tussen de beleidsinzet van het Rijk voor Europees Nederland enerzijds en voor Caribisch Nederland anderzijds. Deze signalen zijn afkomstig uit rapportages van onder meer het College voor de Rechten van de Mens (2024), de Commissie Sociaal Minimum Caribisch Nederland (2023) en de Raad voor het Openbaar Bestuur (2024).

Ook de Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen Caribisch Nederland 2050 heeft recent aandacht gevraagd voor niet te rechtvaardigen verschillen in de beleidsinzet, met als specifiek voorbeeld het rijksbeleid voor wonen en infrastructuur. De staatscommissie wijst er bijvoorbeeld op dat de basisinfrastructuur voor woningen en wegen op Bonaire in de kern nog dateert van vóór de staatkundige hervormingen van 2010 (zie verderop). Toen had Bonaire ruim 10.000 inwoners. De huidige infrastructuur van het eiland sluit niet aan op het actuele inwoneraantal bijna 25.000, laat staan op de geprognosticeerde verdubbeling daarvan in de komende decennia (Staatscommissie demografische ontwikkelingen, 2024). De rijksfinanciering voor Bonaire is hier onvoldoende op aangepast. Daardoor zijn grote achterstanden ontstaan. Tijdens een gesprek met de Tweede Kamer merkte staatscommissievoorzitter Van Zwol hierover in oktober 2024 op:

“Het is alsof de gemeenten in Europees Nederland het nog zouden moeten doen met de (...) wegeninfrastructuur en bijbehorende geld uit 1950. Gaat niet meer lukken. Daar zit echt een weeffout in ons systeem” (Zwol, 2024).

Met enkele recente initiatieven wordt de gesignaleerde weeffout gedeeltelijk geadresseerd. Dan gaat het onder andere om de Woondeal Bonaire (VRO, 2023a) en de Beleidsagenda Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening voor Caribisch Nederland (VRO, 2023b). Deze aangepaste beleidsinzet beperkt zich primair tot wonen. De gebreken in de wegeninfrastructuur worden nog niet geadresseerd.

Ook is met de vorig jaar doorgevoerde verhoging van de vrije uitkering in het BES-fonds de financiële uitgangshouding van de eilanden verbeterd.² Dit is een eerste stap in het rechtstrekken van de scheve financiële verhoudingen en draagt bij aan het herstellen van bovengenoemde weeffout (zie paragraaf ‘onze analyse’).

VRAAGSTELLING EN AFBAKENING VAN DIT ADVIES

In dit advies gaan we na hoe omvangrijk en wijdvertakt de verschillen zijn tussen het rijksbeleid voor het fysieke domein in Europees Nederland enerzijds en het rijksbeleid voor het fysieke domein in Caribisch Nederland anderzijds. We bouwen daarbij voort op het in 2023 verschenen advies *Elke regio telt!*. Daarin hebben wij samen met de Raad voor het Openbaar Bestuur (ROB) en de Raad voor Volksgezondheid & Samenleving (RVS) voorstellen gedaan voor een nieuwe aanpak van grote, groeiende en onwenselijke verschillen in welvaart en welzijn tussen regio’s in Europees Nederland (Rli, ROB & RVS, 2023).

¹ Beleidsinzet hanteren wij als de overkoepelende term voor het opstellen en uitvoeren van wet- en regelgeving, beleid dat geen wetgeving vergt, subsidieregelingen en (uitvoerings)programma’s.

² Het BES-fonds is het begrotingsfonds waaruit Bonaire, Sint Eustatius en Saba worden gefinancierd. Een deel van het geld wordt uitgekeerd in de vorm van vrije uitkeringen. Deze zijn vergelijkbaar met de algemene uitkeringen die gemeenten in Europees Nederland ontvangen uit het Gemeentefonds.

De centrale vraag van dit advies luidt: *In hoeverre bestaan er (in potentie) onwenselijke verschillen tussen Europees en Caribisch Nederland als het gaat om het rijksbeleid voor het fysieke domein en de uitvoering daarvan?*

Bij het beantwoorden van deze vraag gaan we specifiek in op de wijze waarop de rijksoverheid voor het fysieke domein invulling geeft aan het *comply or explain*-principe. Dit principe, waaraan wordt gerefereerd in het regeerprogramma van het kabinet Schoof, vormt sinds 2019 formeel het uitgangspunt voor het Rijk (BZK, 2019).

Het uitgangspunt van comply or explain is dat alle beleidsintensiveringen voor Europees Nederland van toepassing zijn op Caribisch Nederland, tenzij er redenen zijn om dat niet te doen (BZK, 2023a). Het begrip beleidsintensivering is daarbij breed omschreven. Het gaat om het opstellen van nieuwe of het aanpassen van bestaande wet- en regelgeving, het ontwikkelen of het aanpassen van beleid dat geen wetgeving vergt en het opstellen of het aanpassen van subsidieregelingen en (uitvoerings)programma's (BZK, 2019). Als de rijksoverheid bijvoorbeeld een nieuwe wet maakt om de woningnood aan te pakken in Europees Nederland, moet deze wet in principe ook gelden voor Caribisch Nederland. Of als bijvoorbeeld in Europees Nederland wordt gewerkt aan klimaatadaptatie, moeten de maatregelen in kwestie in principe ook in Caribisch Nederland worden doorgevoerd.

Er kunnen goede redenen zijn om een bepaalde beleidsintensivering niet of anders toe te passen op Caribisch Nederland. Bijvoorbeeld vanwege geografische, klimatologische of cultureel-historische verschillen.³ In die gevallen geldt de *explain*-clausule.⁴ Het doel van comply or explain is dus niet om beleidsintensiveringen voor Europees Nederland één op één toe te passen op Caribisch Nederland. Het ministerie van BZK (2023a) schrijft daarover:

"De passendheid van maatwerkmaatregelen in de lokale context is van groot belang. Dit overstijgt het belang van aansluiting bij de Europees Nederlandse regelingen of stelsels. Er is maatwerk nodig, gebaseerd op weloverwogen keuzes."

De essentie van het *comply or explain* is daarmee dat er een zorgvuldige afweging moet plaatsvinden over het wel, niet of aangepast inzetten van beleidsintensiveringen.

ONZE WERKWIJZE IN DIT ADVIESTRAJECT

In 2024 hebben wij adviesbureau Witteveen+Bos een voorstudie voor dit advies laten uitvoeren. Het adviesbureau is nagegaan hoe Caribisch Nederland op dit moment wordt meegenomen in het rijksbeleid voor het fysieke domein (Witteveen+Bos, 2024). De uitkomsten van de voorstudie vormen het vertrekpunt van dit advies.

Daarnaast bouwen wij voort op enkele recente studies naar de nationale beleidsinzet voor Caribisch Nederland, waaronder het *Eindrapport onderzoek eilandelijke taken en middelen Caribisch Nederland* (IdeeVersa, 2023), het rapport *Gerichte groei* van de al genoemde Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen Caribisch Nederland 2050 (Staatscommissie demografische ontwikkelingen, 2024)

³ Het Kenniscentrum voor beleid en regelgeving beschrijft de volgende criteria die aanleiding kunnen geven om af te wijken: (a) het insulaire karakter, (b) geografische afstand tot Europees Nederland en binnen Caribisch Nederland, (c) kleinschaligheid, (d) klimatologische omstandigheden, (e) geografische omstandigheden, (f) draagkracht, (g) culturele verschillen, (h) verbondenheid met Aruba, Curaçao en St. Maarten en (i) economische en sociale omstandigheden (zie KCBR, 2025a).

⁴ De 'Eindnotitie uitwerking comply or explain', onderscheid vier varianten: (1) comply: waarbij Caribisch integraal wordt meegenomen binnen het beleidstraject, (2) comply: waarbij Caribisch Nederland een bijzondere plaats krijgt binnen het beleidstraject, (3) explain: waarbij Caribisch Nederland niet wordt meegenomen in het betreffende beleidstraject maar in een ander traject en (4) explain: waarbij Caribisch Nederland niet wordt meegenomen in het beleidstraject (zie KCBR, 2025b).

en het rapport *Klein gebied, grote opgave* over de financiële opgave van de fysieke infrastructuur in Caribisch Nederland (AEF, 2025).

Voor dit adviestraject hebben we gesprekken gevoerd met medewerkers van Bonaire, Sint-Eustatius en Saba, de betrokken ministeries en de Rijksdienst Caribisch Nederland en enkele experts. Als laatste hebben we het conceptadvies ter reflectie voorgelegd aan de bestuurscolleges van de drie openbare lichamen, de betrokken departementen en aan de heer Glenn Thodé als externe reviewer. Hun reflecties hebben wij benut bij de afronding van het advies.

Wij hebben in dit adviestraject, mede gelet op de aanzienlijke hoeveelheid rapportages die recent zijn uitgekomen en betrekking hebben op Caribisch Nederland, gekozen voor een compact adviestraject zonder (werk)bezoeken aan de eilanden. We onderkennen dat deze benadering ook nadelen heeft. Zo missen we reflecties en persoonlijke zienswijzen die wel aan bod zouden zijn gekomen bij een andere opzet van het advies, met name die van de bewoners en bedrijven op de eilanden zelf.

Ons eerdere advies *Elke regio telt!* (Rli, ROB en RVS, 2023) benadrukte het belang van gesprekken met ervaringsdeskundigen. Als onvoldoende rekenschap wordt gegeven van de beleving en ervaring in de regio's bestaat het risico dat zij zich niet gehoord voelen. Laat staan begrepen. Wij zijn in ons advies daarom terughoudend in het uitspreken van een oordeel over de verschillen in beleidsinzet tussen Europees- en Caribisch Nederland. We spreken daarom in dit advies over in potentie onwenselijke verschillen. Ook als verschillen het gevolg zijn van afspraken tussen de rijksoverheid en de openbare lichamen kan sprake zijn van in potentie onwenselijke verschillen. Bijvoorbeeld omdat veranderingen in de opgaven vragen om een nieuwe benadering of omdat de afgesproken differentiatie niet leidt tot de beoogde resultaten.

TAAKVERDELING RIJKSOVERHEID EN OPENBARE LICHAMEN

De taakverdeling tussen rijksoverheid en openbare lichamen is vastgelegd tijdens de staatkundige hervormingen van 10 oktober 2010 (Commissie Spies, 2015). Op die datum is het land Nederlandse Antillen opgeheven. Curaçao en Sint-Maarten zijn sindsdien, net als Aruba, landen binnen het Koninkrijk der Nederlanden. De eilanden Bonaire, Sint-Eustatius en Saba zijn sindsdien openbare lichamen van het land Nederland.⁵

Binnen het land Nederland wordt sindsdien een onderscheid gemaakt tussen Europees Nederland en Caribisch Nederland (Bonaire, Sint-Eustatius en Saba). In Caribisch Nederland zijn geen provincies, gemeenten en waterschappen. Alle taken zijn verdeeld tussen de openbare lichamen en de rijksoverheid (Witteveen+Bos, 2024). Op het gebied van het fysieke domein zijn de meeste taken belegd bij de openbare lichamen (IdeeVersa, 2023). Zij zijn in de basis verantwoordelijk voor alle taken die in Europees Nederland belegd zijn bij gemeenten, waterschappen en provincies. Ook hebben zij taken gekregen die de rijksoverheid in Europees Nederland op zich neemt, bijvoorbeeld ten aanzien van lucht en zeehavens. Zo is het rijk (soms indirect) aandeelhouder van verschillende (lucht)havens en zeehavens in Europees Nederland. Daarnaast investeert zij bijvoorbeeld via het MIRT in vijf zogenaamde zeehavens van Nationaal Belang.

In de gesprekken die wij hebben gevoerd voor dit adviestraject wordt aangegeven dat deze taakverdeling verklaarbaar is vanuit de toenmalige opvatting binnen de rijksoverheid dat taken in het fysieke domein zo veel mogelijk bij decentrale overheden belegd moesten worden én vanuit de wens van de openbare lichamen voor een hoge mate van autonomie.

⁵ Een openbaar lichaam is een overheidsorgaan met rechtspersoonlijkheid dat specifieke bevoegdheden heeft en vastomlijnde taken uitvoert op een bepaald grondgebied of inhoudelijk terrein. Eerder kende Nederland bijvoorbeeld de openbare lichamen 'De Wieringermeer', 'De Noordoostelijke Polder' en 'De Zuidelijke IJsselmeerpolders'.

In Europees Nederland is het denken over de taken van de rijksoverheid in het fysieke domein sinds 2010 aanzienlijk gewijzigd. De grote opgaven op het gebied van wonen, ruimte, energie en bereikbaarheid vragen om een stevige verantwoordelijkheid van de rijksoverheid (zie bijvoorbeeld Rli, 2021). De prominente rol die het fysieke domein heeft in de ambities uit het regeerprogramma van Kabinet-Schoof sluit aan op deze gewijzigde opvatting. In verdere analyse van dit advies kijken we ook naar hoe het denken zich heeft ontwikkeld ten aanzien van Caribisch Nederland.

ONZE ANALYSE

Uit onze analyse komen vier bevindingen naar voren. Deze beschrijven we hieronder.

1. Grote en verschillende opgaven in het fysieke domein

Caribisch Nederland staat voor grote opgaven in het fysieke domein. In onderstaand schema geven we op basis van het hiervoor aangehaalde rapport *Gerichte groei* (Staatscommissie demografische ontwikkelingen, 2024) enkele van de opgaven en de bijbehorende kwantitatieve gegevens samenvattend weer.

Opgaven	Specifieke gegevens per eiland
<i>Huisvesting</i> Forse toename woningbehoefte in verband met: • groei aantal inwoners • toename vergrijzing (groei aantal 65-plussers) <i>Infrastructuur</i> Forse investeringen in infrastructuur nodig in verband met: • achterstallig onderhoud • groei aantal inwoners <i>Klimaatrisico's</i> Forse investeringen nodig in verband met: • klimaatrisico's • natuurbescherming	<i>Bevolkingsgroei tussen 2023 en 2050</i> • Bonaire: van 24.100 naar 30.600 • Sint Eustatius: van 3.300 naar 4.200 • Saba: van 2.000 naar 2.400 <i>Ontwikkeling in grijze druk (het aantal 65-plussers ten opzichte van het aantal 20- tot 65-jarigen) tussen 2023 en 2050</i> • Bonaire: van 21% naar 28% tot 60%. • Sint Eustatius: van 22% naar 30% tot 100%. • Saba: van 23% naar 23% tot 55%. <i>Klimaatrisico's</i> • Bonaire: zeespiegelstijging en permanente overstromingen • Sint Eustatius en Saba: toename van aantal en zwaarte orkanen
Beperkende factoren op alle eilanden van Caribisch Nederland • Relatief eenzijdige economische structuur met afhankelijkheid van slechts enkele sectoren • Relatief grote fysieke barrières en hoge kosten voor handel, transport en vervoer • Afhankelijkheid van kleine (beroeps)bevolking voor continuïteit van maatschappelijke voorzieningen • Rem op ruimtelijke ontwikkelingen door historisch gegroeide onduidelijkheid over erf- en eigendomsrecht • Nieuwe ruimtelijke ontwikkelingen kunnen ten koste gaan van ruimte voor natuur	

2. Er is meer beleidsinzet sinds 2019, maar vooral buiten het fysieke domein

Na de staatskundige hervormingen van 2010 heeft het Rijk gewerkt volgens het principe van 'legislatieve terughoudendheid'. Hiermee zouden alle partijen de tijd krijgen om te wennen aan de nieuwe bestuurlijke constructie. Dit principe werd in de praktijk toegepast voor zowel wetgeving als voor beleidsontwikkeling (BZK, 2019). Dit verklaart waarom er voor bovenstaande opgaven maar beperkt beleid en wetgeving is ontwikkeld.

Sinds 2019 geldt het eerdergenoemde principe van comply or explain. Sindsdien zien we dat het Rijk de beleidsinzet voor Caribisch Nederland op verschillende terreinen heeft geïntensiveerd. Uit onze analyse komt naar voren dat deze beleidsinzet vooral buiten het fysieke domein heeft plaatsgevonden. Illustratief is dat slechts 9 van de 47 prioritaire dossiers die de regering heeft

benoemd in het kader van comply or explain betrekking hebben op het fysieke domein (BZK, 2024a).

Dat betekent niet dat er geen beleidsinzet van het Rijk is geweest op het fysieke domein. In de gesprekken die wij hebben gevoerd voor dit adviestraject komen verschillende voorbeelden naar voren van projecten (bijvoorbeeld op het gebied van de haveninfrastructuur, afvalverwerking en de energievoorziening) of tijdelijke financieringsregelingen zoals de opengestelde Stimuleringsregeling Duurzame Energie voor Caribisch Nederland en de regiodeal Caribisch Nederland (zie ook Witteveen+Bos, 2024). Deze beleidsinzet van het Rijk wordt geleverd met behoud van de 10-10-10 overeengekomen taakverdeling tussen openbare lichamen en het Rijk. Andere voorbeelden van specifieke beleidsintensiveringen van het Rijk voor Caribisch Nederland zijn:

- het Natuur- en milieubeleidsplan Caribisch Nederland 2020-2030 (LNV, IenW & BZK, 2020). In het verlengde hiervan is ook een programma natuur op land en een programma voor de bescherming van het mariene milieu gestart. Daarnaast vinden er projecten plaats gericht op onderwerpen zoals landbouw, veeteelt en visserij en afvalbeheer (LNV, 2023).
- de Beleidsagenda Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening voor Caribisch Nederland (VRO, 2023b) en het Ruimtelijk Ontwikkelingsprogramma Caribisch Nederland (BZK, 2024c). Ook is zoals eerder beschreven een woondeal gesloten met Bonaire (Rijksoverheid, 2024).
- de Klimaatagenda: traject naar klimaatbestendige & duurzame eilanden (Koninkrijk der Nederlanden, 2024). In dit kader wordt in samenwerking met de openbare lichamen gewerkt aan het opstellen van klimaatplannen die zich zowel richten op mitigatie als op adaptatie.
- het Inrichtingen- en activiteitenbesluit BES (2024). Hierin zijn (milieu)regels opgenomen waar bedrijven aan moeten voldoen. Ook staan in het besluit regels voor toezicht en handhaving en de milieueffectrapportage.

Omdat het beleid recent is, is vaak nog weinig te zeggen over de uitvoering. Hier is wel reden tot zorg.

In verschillende rapportages wordt gewezen op beperkte of tekortschietende uitvoeringskracht op Bonaire, Sint-Eustatius en Saba (zie onder andere IdeeVersa, 2023 en ILT, 2024).⁶ Illustratief is dat op Sint-Eustatius op dit moment circa 25% van de fte van het openbaar lichaam niet is ingevuld (AEF, 2025). In veel van de gesprekken die we voor dit traject hebben gevoerd is bovendien aangegeven dat het niet alleen gaat om uitvoeringscapaciteit. In die gesprekken is ook aandacht gevraagd voor de bestuurskracht van de openbare lichamen (en de verschillen daarbij tussen de openbare lichamen).

Tegelijkertijd hebben we als raad ook regelmatig vastgesteld dat de uitvoeringskracht van de rijksoverheid in het fysieke domein tekortschiet (Rli, 2023a; 2023b). In die publicaties vragen we ook aandacht voor zowel de uitvoeringscapaciteit als voor de bestuurskracht.

3. Ondanks toegenomen beleidsinzet van het Rijk zijn er in potentie onwenselijke verschillen tussen Europees en Caribisch Nederland

Uit onze analyse blijkt dat er in de breedte van het fysieke domein in potentie onwenselijke verschillen bestaan tussen de nationale beleidsinzet voor Caribisch Nederland en de nationale beleidsinzet voor Europees Nederland. Voortbouwend op de eerdergenoemde voorstudie behandelen we hieronder vier sprekende voorbeelden waarbij sprake is van minder beleidsinzet van het Rijk voor Caribisch Nederland dan voor Europees Nederland. Deze zijn illustratief voor de omvang en reikwijdte van de verschillen in beleidsinzet (zie ook Witteveen+Bos, 2024).

⁶ Dit is een uitdaging waar veel Small Island Development States mee te maken hebben (VN, 2025).

(1) investerings-, onderhouds- en vervangingsopgave voor de fysieke infrastructuur

We wezen al eerder in algemene zin op de tekortschietende structurele bekostiging voor de eilandelijke taken en de gevolgen die dit heeft op het gebied van infrastructuur. In 2024 is de vrije uitkering voor de openbare lichamen verhoogd.⁷ Dit was een eerste stap in het rechte trekken van de scheve financiële verhoudingen (ROB, 2024). Er is toen echter (a) geen geld vrijgemaakt voor het inhalen van opgelopen achterstanden, (b) geen mogelijkheid gecreëerd voor de openbare lichamen om – net zoals Europees Nederlandse gemeenten – geld te kunnen lenen op de kapitaalmarkten en (c) geen oplossing geboden voor de beperktere mogelijkheden – dan Europees Nederlandse gemeenten – om investeringen te activeren binnen de begroting (ROB, 2024 en AEF, 2025). Bovendien worden het Mobiliteitsfonds en het Deltafonds niet ingezet voor Caribisch Nederland. In Europees Nederland bekostigt het Rijk vanuit deze fondsen grote (infrastructurele) projecten.

In opdracht van BZK heeft adviesbureau AEF (2025) in beeld gebracht in welke mate er (nog) geen dekking is voor de investerings-, onderhouds- en vervangingsopgave voor de fysieke infrastructuur.⁸ De uitkomsten daarvan zijn weergegeven in onderstaande tabel.

	2026	2050
Bonaire	\$8-\$21	\$41-\$43
Sint-Eustatius	\$4	\$16
Saba	\$3-\$4	\$11

Tabel | Het geraamde ongedekte deel in de begroting van de openbare lichamen voor de beschreven investerings-, onderhouds- en vervangingsopgave voor de fysieke infrastructuur in miljoen US Dollar (AEF, 2025).

(2) klimaatmitigatie en -adaptatie

Caribisch Nederland wordt nu al stevig geconfronteerd met de gevolgen van klimaatverandering (Ecorys, 2019). Door de ligging net boven het zeewaterniveau hebben delen van Bonaire te maken met toenemende kans op steeds grotere of zelfs permanente overstromingen. En op Sint-Eustatius en Saba neemt juist de kans op en de kracht van orkanen substantieel toe. Ook hebben deze eilanden te maken met grote knelpunten op het gebied van erosie (Witteveen+Bos, 2024). In verschillende onderzoeken wordt aangegeven dat de gevolgen van klimaatveranderingen groter zijn in Caribisch Nederland dan in Europees Nederland (AIV, 2020)

Tegelijkertijd zien we dat zowel op het gebied van mitigatie als adaptatie Caribisch Nederland achterblijft in de beleidsinzet van het Rijk. Waar beleidsinzet in Europees Nederland wordt vastgelegd in wetgeving (zoals de Klimaatwet) en nationale programma's (zoals de Nationale klimaatadaptatiestrategie) vindt inzet in Caribisch Nederland meer op projectbasis plaats. Denk aan projecten op het gebied van koraalbescherming, het bestrijden van erosie, waterbeheer, verduurzaming en energieopwekking (zie onder andere BZK 2023e en LNV, IenW & BZK, 2020). Ook zijn verschillende nationale financiële regelingen niet of pas sinds kort inzetbaar voor Caribisch Nederland. Daarbij denken we bijvoorbeeld aan de pas in 2022 opengestelde SDE-middelen (Rijksoverheid, 2023a). Of aan het Deltafonds dat tot op heden niet gericht is op Caribisch Nederland (Rijksoverheid, 2023b).

⁷ Het BES-fonds is het begrotingsfonds waaruit Bonaire, Sint-Eustatius en Saba worden gefinancierd. Een deel van het geld wordt uitgekeerd in de vorm van vrije uitkeringen. Deze zijn vergelijkbaar met de algemene uitkeringen die gemeenten in Europees Nederland ontvangen uit het Gemeentefonds. In 2024 is de vrije uitkering met in totaal €8,6 miljoen verhoogd, waarvan €2,4 miljoen voor onderhoud van kapitaalgoederen.

⁸ Er is gekeken naar de volgende typen infrastructuur: afvalverwerking, afvalwater, cultureel erfgoed, drinkwater, energie, gebouwen, landbouw, luchthavens, recreatie, telecom, waterbeheer, wegen en zeehavens.

Vorig jaar is afgesproken om in samenwerking tussen Rijk en openbare lichamen klimaatplannen op te stellen. Deze plannen richten zich op mitigatie en adaptatie (Koninkrijk der Nederlanden, 2024). Ook wordt gewerkt aan de herijking van de Nationale klimaatadaptatiestrategie uit 2016 waarin nu ook Caribisch Nederland wordt opgenomen. In zekere zin staan de regio's die het hardst geraakt worden door klimaatverandering achteraan bij het formuleren van rijksbeleid (zie ook Nijpels, 2023).

(3) connectiviteit tussen de eilanden

Tot 2021 heeft de rijksoverheid geen betrokkenheid gehad bij de organisatie en het beheer van veerdiensten tussen Sint-Eustatius, Saba en Sint-Maarten. Eind 2021 is voor het eerst beleidsinzet op dit gebied op gang gekomen. Er is toen een tweejarig proefproject gestart met subsidie voor een verbinding tussen de drie eilanden (Witteveen+Bos, 2024). Voor 2024-2025 is de subsidieperiode eenmalig verlengd tegen een lager bedrag (dossierkoninkrijksrelaties.nl, 2023). Zonder nieuwe rijksbijdrage dreigt de veerdienst na 2025 weer te komen vervallen.

De beperkte betrokkenheid van de rijksoverheid bij de veren in Caribisch Nederland steekt schril af bij de stevige beleidsinzet van het Rijk voor de bereikbaarheid van verschillende eilanden in Europees Nederland. De rijksoverheid heeft een langlopende betrokkenheid bij de veerverbindingen vanuit Harlingen, Holwert en Lauwersoog naar de Friese Waddeneilanden. In 2011 zijn, om goede en betaalbare dienstregelingen te waarborgen, vijftienjarige concessies afgesloten met rederijen (IenM, 2011). Recent heeft het Rijk bovendien middelen gereserveerd binnen het Meerjarenprogramma Infrastructuur, Ruimte en Transport voor een toekomstvast oplossing voor de bereikbaarheidsproblematiek van Ameland (IenW, 2024).

(4) Integratie van gezonde leefomgeving binnen het beleid voor de leefomgeving

Een afwijkende beleidsinzet voor Caribisch Nederland is er ook als we kijken naar het thema gezondheid binnen het leefomgevingsbeleid. Bij de invoering van de Omgevingswet in januari 2024 heeft de rijksoverheid gezonde leefomgeving aangewezen als één van de doelen waarmee expliciet rekening moet worden gehouden in het beleid voor de fysieke leefomgeving. Deze wettelijke keuze brengt ook voor de overheid een brede zorgplicht met zich mee jegens een gezonde leefomgeving. De leefomgeving moet voldoen aan een groot aantal omgevingswaarden op het gebied van luchtkwaliteit, geluid en de kwaliteit van grond en oppervlaktewater.

Echter, de Omgevingswet geldt niet voor Caribisch Nederland. In de geldende wetten en regels voor Caribisch Nederland komt deze vorm van integratie van een gezonde leefomgeving in het leefomgevingsbeleid niet terug. En de Wet volkshuisvesting, ruimtelijke ordening en milieubeheer BES kent bijvoorbeeld alleen een milieugerelateerde zorgplicht (Witteveen+Bos, 2024). Ook kent Caribisch Nederland niet de brede set van omgevingswaarden voor het beschermen van de gezondheid en van het milieu zoals we die wel kennen in Europees Nederland zoals bijvoorbeeld vastgelegd in het Besluit kwaliteit leefomgeving.

Kader: verschillen in uitkomst ondanks zwaardere beleidsinzet voor Caribisch Nederland

In het adviestraject hebben we ook enkele beleidsterreinen gezien waarbij de rijksoverheid meer beleidsinzet levert voor Caribisch Nederland dan in Europees Nederland. Zo voert het Rijk, anders dan voor Europees Nederland, beleid om de prijs van drinkwater te verlagen (BZK, 2023b). Ondanks deze inzet komen de prijzen niet op eenzelfde niveau als in Europees Nederland. Zo betaalt een huishouden in Caribisch Nederland na subsidie tussen de 50 USD en 120 USD per maand, waar een huishouden in Europees Nederland tussen de € 17,50 en € 34,50 per maand betaalt (zie Commissie Sociaal Minimum Caribisch Nederland, 2023 en Nibud, 2025). Het kabinet heeft bovendien aangekondigd om de reguliere subsidie op drinkwater op termijn met circa 25% te verlagen (BZK, 2024d). Een ander voorbeeld is er op het gebied van telecommunicatie. Daar subsidieert het Rijk anders dan in Europees Nederland de (vaste) telecomaansluiting. Het Rijk voert niet een dergelijk beleid op het gebied van mobiele telefonie. Hier zijn ook

andere keuzes mogelijk. Zo heeft Frankrijk er bijvoorbeeld voor gezorgd dat hun niet-Europese regio's gebruik kunnen maken van de relatief goedkope Europese belbunds (Witteveen+Bos, 2024). Voor Caribisch Nederland is dat niet het geval.

4. *Comply or explain*-principe wordt vaak niet secuur of niet controleerbaar toegepast

Uit onze analyse blijkt dat in openbare stukken vaak geen verantwoording wordt afgelegd over de toepassing van *comply or explain* of dat deze zeer beknopt is (zie ook Witteveen+Bos, 2024). Eventuele toelichtingen beperken zich veelal tot de constatering dat sprake is van een ander wettelijk kader.⁹ Er wordt niet ingegaan op de vraag of de achterliggende doelstellingen van het beleid in kwestie in Caribisch Nederland wellicht op een andere manier zouden moeten worden gerealiseerd, passend bij de context van Caribisch Nederland. Bovendien signaleren we dat in specifieke beleidsintensivering voor Caribisch Nederland niet wordt ingegaan op de vraag in hoeverre daarmee een alternatief wordt geboden voor Europees Nederlandse beleidsintensivering of dat sprake is van zelfstandig beleid voor de specifieke opgaven in Caribisch Nederland (zie ook Witteveen+Bos, 2024). Daarmee wordt *comply or explain* in onze ogen niet secuur toegepast. De mogelijkheid bestaat dat in ambtelijke stukken wel aandacht is besteed aan de afweging *comply or explain*. In die gevallen is de toepassing van het principe niet controleerbaar. Niet voor ons als raad, maar belangrijker ook niet voor de openbare lichamen.

Onze analyse richt zich nadrukkelijk niet op de vraag of beleidsintensivering voor Europees Nederland terecht wel, niet of aangepast gelden voor Caribisch Nederland. Dat zijn politieke keuzes. Wij hebben gekeken of er sprake is van weloverwogen keuzes, zoals bepleit in de toelichting op het uitgangspunt van *comply or explain* (BZK, 2023a). Hieronder illustreren we onze analyse aan de hand van enkele voorbeelden.

Nieuwe wet- en regelgeving

Vrijwel geen nieuwe wet- en regelgeving voor het fysieke domein die sinds 2019 is ingevoerd voor Europees Nederland is van toepassing verklaard op Caribisch Nederland (Witteveen+Bos, 2024). Dit geldt onder meer voor de Klimaatwet, de Omgevingswet en de Wet stikstofreductie en natuurverbetering.

Het Rijk behoort op grond van het *comply or explain*-principe de keuze voor een aangepaste beleidslijn ten aanzien van Caribisch Nederland adequaat te onderbouwen met argumenten. De argumentatie in de memories van toelichting bij de zojuist genoemde wetten bestond echter uit slechts enkele regels, of zij ontbrak geheel (Witteveen+Bos, 2024):

- De minister voor Klimaat en Energie beperkte in 2023 zijn argumentatie bij de Klimaatwet tot de kanttekening dat deze wet niet van toepassing was op Caribisch Nederland, omdat Caribisch Nederland geen deel uitmaakt van het Europese monitoringsysteem voor broeikasgasemissies.
- De argumentatie bij de Omgevingswet, die uiteindelijk in 2024 van kracht werd, behelsde niet meer dan de opmerking dat verschillende wetten die zouden opgaan in de Omgevingswet óók alleen van toepassing waren op Europees Nederland en dat voor Bonaire, Sint-Eustatius en Saba en de exclusieve economische zone op de Caribische Zee specifieke wetgeving van toepassing bleef.¹⁰

⁹ In de eerdergenoemde eindnotitie 'uitwerking *comply or explain*' wordt aangegeven dat wanneer bij voorliggende wetgeving inhoudelijk beargumenteerd is waarom deze wel, niet of aangepast van toepassing is bij vervolgwetgevingen kan worden volstaan met een verwijzing naar deze eerdere argumentatie. Dat mag onzes inziens geen reden zijn om na verloop van tijd niet te bezien of de eerder gemaakte keuzes nog recht doen aan de opgaven en eventuele veranderingen in de context.

¹⁰ De initiële memorie van toelichting is opgesteld voor invoering van *comply or explain*. Tussen invoering van *comply or explain* en de uiteindelijke invoering van de Omgevingswet lag circa 5 jaar. In deze periode is de onderliggende argumentatie niet herzien.

- In de memorie van toelichting bij de Wet stikstofreductie en natuurverbetering is de minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) in 2020 überhaupt niet ingegaan op het besluit om de wet niet van toepassing te laten zijn in Caribisch Nederland. Enerzijds lijkt het goed verklaarbaar dat wetgeving op het gebied van stikstof niet wordt toegepast op Caribisch Nederland. Anderzijds mist een onderbouwing waarom een beleidsintensivering én bijbehorende middelen op het gebied van natuurverbetering niet nodig is voor Caribisch Nederland (passend bij de specifieke natuuropgaven op de drie eilanden).

Nieuwe beleidsplannen en -programma's

Ook beleidsnota's, nationale programma's en stimuleringsregelingen die de rijksoverheid sinds 2019 heeft geïnitieerd voor het fysieke domein in Europees Nederland, gelden in vrijwel alle gevallen niet voor Caribisch Nederland (Witteveen+Bos, 2024). Waar bij wet- en regelgeving meestal een (zeer) beknopte argumentatie is opgenomen, ontbreekt deze toelichting vaak volledig bij beleidsplannen en -programma's.

In een enkel geval wordt Caribisch Nederland wél meegenomen in nationale beleidsprogramma's. Het Nationaal Uitvoeringsprogramma Klimaatadaptatie van 2023 is daar een voorbeeld van. Bij dit voorbeeld geldt dat de inzet een nadrukkelijk ander karakter heeft. Voor Caribisch Nederland beperkt het programma zich tot het tonen van de opgaven en (procesmatige) maatregelen. En wordt aangekondigd dat daar separate afspraken over gemaakt moeten worden met de openbare lichamen (IenW, 2023). Sporadisch zijn daarnaast regelingen met vertraging toegankelijk gemaakt voor Caribisch Nederland. Dit gebeurde bijvoorbeeld met de eerdergenoemde Stimuleringsregeling Duurzame Energieproductie en Klimaattransitie en ook met de Subsidieregeling Nationaal Groeifonds van 2022 (Witteveen+Bos, 2024).¹¹

CONCLUSIES

In het advies *Elke regio telt!* (2023) zijn wij samen met de ROB en RVS tot de conclusie gekomen dat er grote en onwenselijke verschillen bestaan tussen regio's binnen Europees Nederland. In dit advies komen we tot een vergelijkbare conclusie, toegespitst op verschillen tussen Caribisch Nederland en Europees Nederland. We zien dat er in de breedte van het fysieke domein in potentie onwenselijke verschillen bestaan tussen enerzijds de beleidsinzet voor Caribisch Nederland en anderzijds de beleidsinzet voor Europees Nederland. En we zien dat deze verschillen de afgelopen jaren op Caribisch Nederland hebben bijgedragen aan het ontstaan of de instandhouding van achterstanden op het gebied van bijvoorbeeld volkshuisvesting en infrastructuur, connectiviteit tussen de eilanden, klimaatbescherming en waarborgen voor een gezonde leefomgeving.

Wij spreken waardering uit voor de beleidsintensiveringen die het Rijk de afgelopen jaren in samenwerking met de openbare lichamen heeft ingezet. En voor de inspanningen die de openbare lichamen hebben gepleegd om de kwaliteit van de fysieke leefomgeving te verbeteren. De opgaven zijn echter groot, terwijl de uitvoeringskracht van zowel de openbare lichamen als het Rijk beperkt zijn. Hier ligt een forse uitdaging.

Als laatste stellen we vast dat beleidsintensiveringen voor Europees Nederland tot op heden niet automatisch gepaard gaan met gelijkwaardige beleidsintensiveringen voor Caribisch Nederland. Het comply or explain-principe wordt daarbij niet secuur of niet controleerbaar toegepast. De huidige praktijk, met tekortschietende structurele financiering en beleidsintensiveringen in het fysieke domein die soms wel, soms in een *light*-variant maar vaak ook niet worden doorgevoerd in Caribisch

¹¹ Het Groeifonds was initieel wel opengesteld voor Caribisch Nederland, maar gelet op de minimale omvang van aanvragen in de praktijk niet toegankelijk voor partijen vanaf Caribisch Nederland. Dit is later ondervangen met een specifieke regeling voor Caribisch Nederland.

Nederland, biedt geen perspectief om onwenselijke verschillen weg te nemen. Met deze huidige beleidspraktijk geeft de regering onvoldoende invulling aan haar in het regeerakkoord uitgesproken vanzelfsprekende verantwoordelijkheid voor Caribisch Nederland.

AANBEVELINGEN

Op basis van onze analyse doen wij de volgende drie aanbevelingen:

1. Bepaal samen met de openbare lichamen ambitieniveaus voor het fysieke domein in 2050

Eerder heeft de ROB (2024) ervoor gepleit dat de Rijksoverheid samen met de openbare lichamen ambitieniveaus en te realiseren doelen op verschillende beleidstaken gaat bepalen. De ROB stelde vast dat er op dit moment alleen op hoofdlijnen overeenstemming bestaat over welke taken moeten worden opgepakt door wie; het daarbij na te streven ambitieniveau en bijbehorende budget is nergens vastgelegd¹² – en dat zou wél moeten. De ROB richtte daarbij het vizier primair op 2030. Wij pleiten ervoor dat het Rijk het initiatief neemt om dit (fundamentele) gesprek over ambitieniveaus op te starten.

Wij willen benadrukken dat voor het fysieke domein een horizon van 2030 niet ver genoeg ligt als het gaat om het formuleren van ambities en doelen. Zoals ook de Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen Caribisch Nederland 2050 heeft aangegeven, moet nu al worden nagedacht over de opgaven in 2050. Wij onderschrijven dan ook de keuze die het ministerie van BZK heeft gemaakt om in het onderzoek naar de financiële opgave voor vervanging, investering en onderhoud van de fysieke infrastructuur op Bonaire, Sint-Eustatius en Saba de horizon op 2050 te leggen (zie AEF, 2025). Hiermee wordt een belangrijke bouwsteen geleverd om per eiland het gewenste ambitieniveau voor het fysieke domein te bepalen. Dit ambitieniveau per eiland moet zowel gaan over de prioriteiten bij het aanpakken van achterstanden als om de uitvoering van reguliere taken. Waarbij per eiland ingegaan moet worden op de eilandspecifieke opgaven zoals het orkaanrisico op Saba en Sint-Eustatius en de overstromingsrisico's op Bonaire.

Het is van belang dat ook burgers en bedrijven vanuit de drie eilanden betrokken worden bij het bepalen van deze ambitieniveaus. Hiermee sluiten we aan op het eerdere signaal uit het advies *Elke regio telt!* (Rli, ROB en RVS, 2023) om niet alleen vanuit 'landelijke cijfers' en 'Haags' perspectief te kijken, maar ook vanuit de beleving en ervaring in de regio. In de nadere uitwerking van *Elke regio telt!* onderschrijft het kabinet dat landelijke normen, gebaseerd op gemiddelden en grote aantallen in combinatie met (kortlopende) financiering en verantwoording niet altijd aansluiten bij de context en kenmerken van de verschillende regio's (BZK, 2024b). Dat geldt voor de regio's binnen Europees Nederland, maar nog meer voor Caribisch Nederland.

Uit het gezamenlijke traject voor het bepalen van de ambitieniveaus per eiland zal blijken dat bepaalde verschillen door alle partijen wenselijk worden geacht. Het gaat erom dat de beoordeling van de verschillen op basis van gelijkwaardigheid tussen de bestuurslagen en met betrokkenheid van bewoners en bedrijven wordt gemaakt. Deze benadering bouwt nadrukkelijk voort op de gekozen werkwijze rond de klimaattafels voor Caribisch Nederland.

We realiseren ons verder dat het gelet op de beperkte uitvoeringscapaciteit bij zowel het Rijk als de openbare lichamen niet haalbaar is om alle onwenselijke verschillen in één keer weg te nemen. Daarbij is het van belang om afspraken te maken over gezamenlijke prioriteiten. Wij kunnen ons

¹² Waar in Europees Nederland de verdeelmaatstaven voor het gemeentefonds houvast bieden bij het bepalen van de vrije uitkering per gemeenten, ontbreken gedragen referenties voor het BES-fonds.

daarbij voorstellen dat het gezamenlijk bepalen van de ambitieniveaus ook aanleiding geeft tot een evaluatie en mogelijke herziening van de afspraken van 10-10-10.

2. Versterk de uitvoeringskracht door verbetering van de (financiële) positie van de openbare lichamen én een langjarig samenwerkingsprogramma tussen het Rijk en de openbare lichamen

Een gezamenlijke agenda heeft geen doorwerking als er geen bestuurlijke wil is bij alle betrokken partijen om deze uit te voeren. Uitvoeringskracht is echter niet vanzelfsprekend. Zoals ook uit eerdere onderzoeken en adviezen naar voren kwam zijn het versterken van de (financiële) positie en de uitvoeringscapaciteit van de openbare lichamen belangrijke sleutels voor uitvoeringskracht (IdeeVersa 2023, ROB 2024 en AEF 2025). In financieel opzicht gaat het primair om de structurele financiering voor de structurele taken van de openbare lichamen. En het gaat om de mogelijkheden om investeringen te kunnen activeren. Beide naar voorbeeld van de bestaande praktijk bij Europees Nederlandse gemeenten. Daarbij is het belangrijk om te realiseren dat de mogelijkheden om de uitvoeringscapaciteit te vergroten niet oneindig zijn gelet op de relatief beperkte beroepsbevolking. Voor het versterken van de capaciteit op de eilanden moet ook gekeken worden naar mogelijkheden voor regionale samenwerking en samenwerking met Europees Nederlandse partijen. Hier zijn reeds enkele voorbeelden van zoals de betrokkenheid van de Europees Nederlandse Woningbouwcorporatie Bazalt Wonen bij de sociale huisvesting op Saba en de ondersteuning van VNG International op specifieke beleidsdossiers. Als laatste is het van belang dat de medewerkers in staat worden gesteld om hun werk uit te voeren. Denk daarbij bijvoorbeeld aan het op orde brengen van de kadasterdata. Bij het bepalen van het gezamenlijke ambitieniveau (zie aanbeveling 1) moet bepaald worden welke uitvoeringscapaciteit, kennispositie én financiële middelen nodig én realiseerbaar zijn.

Meer middelen en meer capaciteit zijn voorwaardelijk, maar niet voldoende om de uitvoeringskracht te vergroten. Het vraagt zoals gezegd ook (bestuurlijke) wil om te handelen. En het vraagt om onderling vertrouwen. De formele rol- en taakverdeling moeten daarbij geen grens zijn die streng wordt bewaakt, maar een vertrekpunt van waaruit alle partijen doen wat nodig is om het geformuleerde ambitieniveau te realiseren.

De opgelopen achterstanden en de unieke uitdagingen in Caribisch Nederland vragen tevens om aanvullende inzet en investeringen van het Rijk. Het opstellen van ambitieniveaus moet volgens ons dan ook het startpunt zijn van een investering van het Rijk in een langjarig en substantieel samenwerkingsprogramma tussen het Rijk en de openbare lichamen voor de ontwikkeling van Caribisch Nederland. Dit kan de vorm krijgen van een kansenagenda voor brede welvaart, zoals we samen met de ROB en RVS in het advies *Elke regio telt!* (2023) hebben bepleit voor de regio's in Europees Nederland die te maken hebben met niet te rechtvaardigen verschillen. Daarbij ligt het voor de hand om aan te sluiten bij het recent door het kabinet aangekondigde Nationaal Programma Vitale Regio's (BZK, 2024b).¹³

Wij kunnen ons voorstellen dat de rijksoverheid gedurende het samenwerkingsprogramma met instemming van de openbare lichamen een verantwoordelijkheid krijgt voor taken die in Europees Nederland de schaal van de gemeenten evident overstijgen (bijvoorbeeld via de Rijksdienst Caribisch Nederland).¹⁴ Dus om taken die in Europees Nederland op het niveau van de regio, provincie of het Rijk zijn belegd. Daarbij kan bijvoorbeeld gedacht worden aan een (deel) van de

¹³ Daarbij kan ook inspiratie worden opgedaan bij andere gebiedsgerichte nationale programma's zoals het Nationaal Programma Rotterdam Zuid.

¹⁴ De Rijksdienst Caribisch Nederland biedt deze centrale ondersteuning voor alle werkzame ministeries op de drie eilanden. Denk daarbij aan het formele werkgeverschap en bedrijfsvoering zoals facilitaire zaken, huisvesting, ICT, personeelszaken en opleidingen.

verantwoordelijkheid voor zee- en luchthavens, enkele cruciale verbindingen op én tussen de eilanden of (delen) van de taken op het gebied van afvalbeheer en -verwerking.

Ook moet gekeken worden naar vormen van 'twinning' of 'servicing' waarbij Europees Nederlandse organisaties de uitvoering van deze taken samen met of voor de openbare lichamen oppakken. Denk daarbij aan een Europees Nederlandse regio, waterschap of omgevingsdienst. Daarnaast is het van belang om ook te kijken naar mogelijke samenwerking met organisaties uit de Caribische regio (binnen en buiten het Koninkrijk).

De openbare lichamen en het Rijk dienen hier met respect voor de staatskundige hervormingen van 10-10-10 en op basis van gelijkwaardigheid afspraken over te maken én deze ook na te komen.

Ook het traject om de ambitieniveaus te bepalen vraagt inzet van de openbare lichamen (zie aanbeveling 1). Ons voorstel is dat het Rijk de kosten voor de totstandkoming van het ambitieniveau draagt en de openbare lichamen in staat stelt de benodigde capaciteit daarvoor in te zetten. Door verder voort te bouwen op inzichten en uitkomsten van lopende trajecten wordt dubbel werk voorkomen (zoals bijvoorbeeld het Spatial Development Plan waar Saba aan werkt).

3. Pas het comply or explain-principe consequent en bij de start van de beleidscyclus toe

Uit onze analyse komt naar voren dat comply or explain op dit moment vaak niet secuur of niet controleerbaar wordt toegepast. Om het ontstaan van nieuwe achterstanden te voorkomen is het noodzakelijk om, naast het hiervoor bepleite opstellen van ambitieniveaus als basis voor nieuwe afspraken over de financiële verhoudingen en een langjarig en substantieel programma voor Caribisch Nederland, het comply or explain-principe vanaf nu consequent en bij de start van de beleidscyclus toe te passen.

Zoals eerder aangegeven is de essentie van *comply or explain* dat een zorgvuldige afweging moet plaatsvinden over het wel, niet of aangepast inzetten van beleidsintensiveringen. Wij vinden het belangrijk dat deze afweging ook transparant en controleerbaar wordt gemaakt. Wij adviseren daarom dat het Rijk op enkele vaste momenten per jaar in een beknopt overzicht aangeeft (a) welke trajecten tot beleidsintensiveringen zij heeft opgestart, (b) hoe deze zich verhouden tot de overeen te komen bestuurlijke ambities (zie aanbeveling 1) en (c) hoe ze per initiatief voornemens is het comply or explain-principe toe te passen.

Wij realiseren ons dat het vanuit het perspectief van Caribisch Nederland niet altijd wenselijk en haalbaar is om actief mee te draaien in alle beleidsvoorbereiding van het Rijk in het fysieke domein. Dat vraagt simpelweg te veel inzet van de openbare lichamen en van de bewoners en bedrijven. Met het door ons voorgestelde beknopte overzicht wordt de gevraagde inzet vanuit Caribisch Nederland geminimaliseerd.

Met het overzicht wordt bij elke beleidsintensivering direct bij de start van de beleidscyclus expliciet gemaakt of en zo ja hoe de beleidsintensivering in kwestie *passend en gelijkwaardig* gaat gelden voor Caribisch Nederland. Zo kan voorkomen worden dat over enkele jaren opnieuw moet worden vastgesteld dat comply or explain niet secuur of niet controleerbaar wordt toegepast.

De openbare lichamen moeten daarbij de mogelijkheid tot een 'opt-in' krijgen. Dit is concreet het verzoek om een beleidsintensivering (denk aan een subsidieregeling of een stimuleringsprogramma) waarvan het Rijk voornemens is deze alleen te laten gelden voor Europees Nederland ook toe te passen op Caribisch Nederland. Uitgangspunt moet zijn dat het Rijk dit verzoek inwilligt en bekostigt. Alleen na bespreking met de openbare lichamen en het parlement kan een verzoek tot een opt-in beargumenteerd worden afgewezen.

AFSLUITEND

De titel van dit advies is '*samen naar beter*'. Daarmee onderstrepen we dat de rijksoverheid en de openbare lichamen het advies alleen samen succesvol ter hand kunnen nemen. Betrokkenheid van de bewoners en de ondernemers is daarbij van groot belang.

Wij hopen dat ons advies u zal stimuleren om daadwerkelijk invulling te geven aan de door uw kabinet ondubbelzinnig uitgesproken verantwoordelijkheid voor Bonaire, Sint-Eustatius en Saba als volwaardig onderdeel van Nederland. En daarmee te zorgen voor gelijkwaardigheid in de kwaliteit van de fysieke leefomgeving in *alle* Nederlandse regio's. De recent door het kabinet uitgesproken wens om te komen tot een integrale aanpak en daarbij horende stevigere coördinatie van het Rijksbeleid biedt daarvoor een goed vertrekpunt (BZK, 2025).

Tevens hopen wij dat de openbare lichamen de in ons advies aangedragen handreikingen om de kwaliteit van de fysieke leefomgeving te vergroten en de daartoe benodigde bestuurskracht te versterken voortvarend oppakken. Alleen zo is het mogelijk om samen tot beter te komen.

Hoogachtend,
Raad voor de leefomgeving en infrastructuur,

5.1.2.e

voorzitter
dr. J.J. van Dijk

5.1.2.e

algemeen secretaris
dr. 5.1.2.e

Totstandkoming advies

De Raad voor de leefomgeving en infrastructuur (Rli) is het strategische adviescollege voor regering en parlement op het brede domein van duurzame ontwikkeling van de leefomgeving en infrastructuur. De raad is onafhankelijk en adviseert gevraagd en ongevraagd over langetermijnvraagstukken. Met een integrale benadering en advisering op strategisch niveau wil de raad bijdragen aan de verdieping en verbreding van het politiek en maatschappelijk debat en aan de kwaliteit van de besluitvorming.

Leden van de Raad voor de leefomgeving en infrastructuur

dr. J.J. (Jan Jacob) van Dijk, voorzitter

5.1.2.e
5.1.2.e
5.1.2.e 5.1.2.e 5.1.2.e
5.1.2.e
5.1.2.e
5.1.2.e
5.1.2.e
5.1.2.e
5.1.2.e 5.1.2.e
5.1.2.e 5.1.2.e 5.1.2.e
5.1.2.e 5.1.2.e 5.1.2.e (5.1.2.e) 5.1.2.e
5.1.2.e 5.1.2.e 5.1.2.e
5.1.2.e 5.1.2.e 5.1.2.e

Junior-raadsleden

5.1.2.e (5.1.2.e) 5.1.2.e 5.1.2.e 5.1.2.e 5.1.2.e
5.1.2.e 5.1.2.e
5.1.2.e 5.1.2.e

Algemeen secretaris

5.1.2.e 5.1.2.e

Begeleiding advies vanuit de raad

5.1.2.e

Samenstelling projectteam

5.1.2.e 5.1.2.e 5.1.2.e
5.1.2.e 5.1.2.e

Geraadpleegde personen en instanties

5.1.2.e	Lichaam Bonaire
5.1.2.e	Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening
5.1.2.e	voor het Openbaar Bestuur
5.1.2.e	Rijksdienst voor Caribisch Nederland
5.1.2.e	zelfstandig adviseur
5.1.2.e	Lichaam Sint Eustatius
5.1.2.e	Inspectie Leefomgeving en Transport
5.1.2.e	Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat
5.1.2.e	Lichaam Bonaire
5.1.2.e	Ministerie van Economische Zaken /Klimaat en Groene Groei
5.1.2.e	Ministerie van Landbouw, Visserij, Voedselzekerheid en Natuur
5.1.2.e	zelfstandig adviseur
5.1.2.e	Ministerie van Economische Zaken /Klimaat en Groene Groei

5.1.2.e Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening
5.1.2.e Rijksadviseurs
5.1.2.e Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
5.1.2.e Lichaam Saba
Gerber Nijendaal, Raad voor het Openbaar Bestuur
5.1.2.e Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
5.1.2.e AEF
5.1.2.e Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat
5.1.2.e Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
5.1.2.e Lichaam Saba
5.1.2.e Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid
5.1.2.e de 5.1.2.e zelfstandig adviseur
5.1.2.e Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat
Shera van den Wittenboer, College van Rijksadviseurs

Externe review

5.1.2.e Universiteit Groningen

Tekstredactie

5.1.2.e 5.1.2.e 5.1.2.e 5.1.2.e 5.1.2.e 5.1.2.e

Vertaling

5.1.2.e 5.1.2.e 5.1.2.e (5.1.2.e)
5.1.2.e en 5.1.2.e 5.1.2.e 5.1.2.e 5.1.2.e (Papiaments)

Dit briefadvies is vertaald in het Engels en Papiaments en is te downloaden via respectievelijk <https://en.rli.nl/> en <https://rli.nl/publicaties/2025/advies/samen-naar-beter>

Publicatie Rli 2025/02

LITERATUUR

AEF (2025). *Klein gebied, grote opgave. De financiële opgave van de fysieke infrastructuur in Caribisch Nederland*. Utrecht: Andersson Elffers Felix. Te raadplegen via <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2025/03/03/rapport-klein-gebied-grote-opgave-investerings-en-onderhoudsopgave-fysieke-infrastructuur-caribisch-nederland>

AIV (2020). *Veiligheid en rechtsorde in het Caribisch gebied Noodzakelijke stappen voor een toekomstbestendig Koninkrijksverband*. Den Haag: Adviesraad Internationale Vraagstukken. Te raadplegen via: <https://www.adviesraadinternationalevraagstukken.nl/documenten/publicaties/2020/09/10/veiligheid-en-rechtsorde-in-het-caribisch-gebied>

BZK (2019). *Vaststelling van de begrotingsstaten van Koninkrijksrelaties (IV) en het BES-fonds (H) voor het jaar 2020*. Brief van de staatssecretaris van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties aan de Tweede Kamer d.d. 4 oktober 2019. Tweede Kamer, vergaderjaar 2019-2020, 35 300 IV, nr. 11. Te raadplegen via: <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-35300-IV-11.pdf>

BZK (2020). *Nationale Omgevingsvisie. Duurzaam perspectief voor onze leefomgeving*. Bijlage 946912 bij brief van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties aan de Tweede Kamer d.d. 11 september 2020. Tweede Kamer, vergaderjaar 2019-2020, 34 682 E, nr. 53. Te raadplegen via: <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2020/09/11/nationale-omgevingsvisie>

BZK (2023a). *Toepassing van het principe comply or explain*. Brief van de staatssecretaris van Digitalisering en Koninkrijksrelaties aan de Tweede Kamer d.d. 23 juni 2023. Tweede Kamer, vergaderjaar 2022-2023, 36 200 IV nr. 85. Te raadplegen via: <https://open.overheid.nl/documenten/f2ff734e-393a-4795-b566-d8d9517d030b/file>

BZK (2023b). *Vaststelling van de begrotingsstaten van Koninkrijksrelaties (IV) en het BES-fonds (H) voor het jaar 2023*. Brief van de staatssecretaris van Digitalisering en Koninkrijksrelaties aan de Tweede Kamer d.d. 28 maart 2023. Tweede Kamer, vergaderjaar 2022-2023, 36 200 IV, nr. 60. Te raadplegen via: https://www.parlementairemonitor.nl/9353000/1/j4nvgs5kjg27kof_j9vvij5epmj1ey0/vm1sntiwf2yi/f=/kst36200ivn.pdf

BZK (2023e). *Kabinetsaanpak Klimaatbeleid*. Brief van de staatssecretaris van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties aan de Eerste en Tweede kamer dd. 7 november 2023. Tweede kamer, vergaderjaar 2023-2024, 32 813, nr 1312. Te raadplegen via <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-32813-1312.pdf>

BZK (2024a). *Lijst van prioritaire onderwerpen 'comply or explain'*. Bijlage bij brief van de staatssecretaris van Digitalisering en Koninkrijksrelaties aan de Tweede Kamer d.d. 25 april 2024 met kenmerk 2024-0000239119. Te raadplegen via: <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2024/04/25/periodiek-wetgevingsoverzicht>

BZK (2024b). *Nadere uitwerking Elke regio telt!*. Brief van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties aan de Tweede Kamer d.d. 20 december 2024. Tweede Kamer, vergaderjaar 2024-2025, 29 697, nr 158. Te raadplegen via: https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/brieven_regering/detail?id=2024D51884&did=2024D51884

BZK (2024c). *Ruimtelijk Ontwikkelingsprogramma Caribisch Nederland*. Bijlage bij brief van de staatssecretaris van Digitalisering en Koninkrijksrelaties aan de Tweede Kamer d.d. 28 juni 2024 met kenmerk 2024-0000425729. Te raadplegen via:

<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2023/01/26/beleidsagenda-volkshuisvesting-en-ruimtelijke-ordening-voor-caribisch-nederland>

BZK (2024d). *Effecten van aflopen subsidies op kosten van levensonderhoud op Bonaire, Sint Eustatius en Saba*. Brief van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties aan de Tweede Kamer d.d. 27 november 2024. Tweede Kamer, vergaderjaar 2024-2025. Te raadplegen via:

<https://open.overheid.nl/documenten/441e42c9-7ae0-462b-a3a0-e486f9cac123/file>

BZK (2025). *Economische ontwikkeling en zelfredzaamheid Caribische delen van het Koninkrijk*. Brief van de staatssecretaris van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (Digitalisering en Koninkrijksrelaties) aan de Tweede Kamer van d.d. 10 maart 2025. Tweede Kamer, vergaderjaar 2024-2025, 36 600 IV, nr 51. Te raadplegen via

<https://www.tweedekamer.nl/downloads/document?id=2025D10027>

College voor de Rechten van de Mens (2024). *Mensenrechten in Nederland 2023. Realisatie van het recht op een schoon, gezond en duurzaam leefmilieu in Nederland. Deel 1: Juridisch kader*. Utrecht: College voor de Rechten van de Mens. Te raadplegen via:

<https://publicaties.mensenrechten.nl/publicatie/08a51cd3-b34e-4061-992d-dfcb79a8dd68>

Commissie Sociaal Minimum Caribisch Nederland (2023). *Een waardig bestaan. Een sociaal minimum dat voorziet in toenemend perspectief op zelfredzaamheid* Z.pl. Te raadplegen via:

<https://open.overheid.nl/documenten/592617f6-72de-415d-9137-646f850c7803/file>

Commissie Spies (2015). *Vijf jaar verbonden: Bonaire, Sint Eustatius, Saba en Europees Nederland: rapport van de commissie evaluatie uitwerking van de nieuwe staatkundige structuur Caribisch Nederland*. Den Haag. Te raadplegen via:

https://www.eerstekamer.nl/overig/20151012/vijf_jaar_verbonden_bonaire_sint_2/document

Dossierkoninkrijksrelaties.nl (2023). *Makana ferry kan door dankzij Haagse subsidie*. Te raadplegen via <https://dossierkoninkrijksrelaties.nl/2023/12/18/makana-ferry-kan-door-dankzij-haagse-subsidie/>

Ecorys (2019). *Duurzame ontwikkeling Bonaire, Sint Eustatius en Saba*. In opdracht van de Rli. Rotterdam: Ecorys. Te raadplegen via:

https://www.rli.nl/sites/default/files/voorstudie_duurzame_ontwikkeling_bes-eilanden_-_ecorys_in_opdracht_van_rli-feb_2019.pdf

IdeeVersa (2023). *Eindrapport onderzoek eilandelijke taken en middelen Caribisch Nederland. In opdracht van het Ministerie van BZK*. Z.pl.: IdeeVersa . Te raadplegen via;

<https://open.overheid.nl/documenten/29258d78-4a8e-4118-a2fe-7a31089508b0/file>

IenM (2011). *Vervoerconcessie waddenveren west. Definitief besluit*. Kenmerk: IENM/BSK-2011/78460. Gepubliceerd d.d. 24 mei 2011. Te raadplegen via:

<https://open.overheid.nl/documenten/ronl-0f109052a155c9b0a56460bc7b3d867e0722e981/pdf>

IenW (2023). *Nationaal Uitvoeringsprogramma Klimaatadaptatie*. Den Haag: Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat. Te raadplegen via <https://open.overheid.nl/documenten/dpc-2f1a2258b86c19919999b03a927ca9e3ba0498af/pdf>

IenW (2024). *Startbeslissing MIRT verkenning Bereikbaarheid Ameland*. Brief van de minister van Infrastructuur en Waterstaat aan de Tweede Kamer d.d. 14 november 2024. Tweede Kamer, vergaderjaar 2024-2025, 36 600-A, nr. 17. Te raadplegen via: <https://open.overheid.nl/documenten/dpc-c2dde327a34b18f47cdf63c0d989a7a507982c21/pdf>

ILT (2024). *Inspectierapport vergunningverlening, toezicht en handhaving bij Selibon Lagun op Bonaire*. Z.pl.: Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat. Gepubliceerd d.d. 21 oktober 2024. Te raadplegen via: <https://open.overheid.nl/documenten/dpc-9e04c28495d43557c6a2abb44c2bbe1a4a6dd1fa/pdf>

Kabinet-Schoof (2024). *Regeerprogramma 2024. Uitwerking van het hoofdlijnenakkoord door het kabinet*. Bijlage 1157122 bij brief van de minister-president aan de Tweede Kamer d.d. 13 september 2024. Tweede Kamer, vergaderjaar 2023-2024, 36 471, nr. 96. Te raadplegen via: <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/publicaties/2024/09/13/regeerprogramma-kabinet-schoof>

KCBR (2025a). *Website Comply or explain*. Te raadplegen via <https://www.kcbr.nl/themas/themas-z/comply-or-explain>

KCBR (2025b). Ongedateerde 'Eindnotitie uitwerking comply or explain'. Te raadplegen via <https://www.kcbr.nl/themas/themas-z/comply-or-explain>

Het Koninkrijk der Nederlanden (2024). *Klimaatagenda: Traject naar klimaatbestendige & duurzame eilanden*. Document met de gezamenlijke strategische prioriteiten van het Koninkrijk als antwoord op de klimaatuitdaging in het Caribische deel van het Koninkrijk. Te raadplegen via: <https://dossierkoninkrijksrelaties.nl/wp-content/uploads/2024/05/Klimaatagenda.pdf>

LNV, IenW & BZK (2020). *Natuur- en milieubeleidsplan Caribisch Nederland*. Den Haag. Te raadplegen via: <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/beleidsnotas/2020/04/24/natuur--en-milieubeleidsplan-caribisch-nederland-2020-2030>

LNV (2023). *Natuur- en milieubeleidsplan Caribisch Nederland*. Voortgangsbrief van de minister voor Stikstof en Natuur aan de Tweede Kamer d.d. 22 augustus 2023. Tweede Kamer, vergaderjaar 2023-2024, 33 576, 26 407, nr 355. Te raadplegen via: <https://open.overheid.nl/documenten/95c0b637-850e-4464-97f8-5e1e80096c64/file>

Nibud (2025). *Kosten van energie en water*. Te raadplegen via: <https://www.nibud.nl/onderwerpen/uitgaven/kosten-energie-water/#Watergebruik>

Nijpels, E (2023). *Het is nooit te laat*. Advies Klimaattafel Bonaire. Te raadplegen via <https://open.overheid.nl/documenten/ronl-508771baa1fede656981bcf9fe46037c70a1cf19/pdf>

Rijksoverheid (2023a). *Kabinet steunt eilanden met investeringsprogramma economie en energietransitie*. Te raadplegen via: <https://www.rijksdienstcn.com/actueel/nieuws/2023/mei/16/kabinet-steunt-eilanden-met-investeringsprogramma-economie-en-energietransitie>

Rijksoverheid (2023b). *Paragraaf J-deltafonds Rijksbegroting 2024*. Te raadplegen via <https://www.rijksoverheid.nl/binaries/rijksoverheid/documenten/begrotingen/2023/09/19/j-deltafonds-rijksbegroting-2024/j-deltafonds-rijksbegroting-2024.pdf>

Rijksoverheid (2024). *Basis gelegd voor meer betaalbare woningen in Caribisch Nederland*. Te raadplegen via <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2024/01/15/basis-gelegd-voor-meer-betaalbare-woningen-in-caribisch-nederland>

Rli, ROB & RVS (2023). *Elke regio telt! Een nieuwe aanpak van verschillen tussen regio's*. Den Haag: Raad voor de leefomgeving en infrastructuur, Raad voor het Openbaar Bestuur en Raad voor Volksgezondheid & Samenleving. Te raadplegen via: <https://www.rli.nl/publicaties/2023/advies/elke-regio-telt>

Rli (2021). *Geef richting, maak ruimte*. Den Haag: Raad voor de leefomgeving en infrastructuur. Te raadplegen via: <https://www.rli.nl/publicaties/2021/advies/geef-richting-maak-ruimte>

Rli (2023a). *De uitvoering aan zet! Omgaan met belemmeringen bij de uitvoering van beleid voor de fysieke leefomgeving*. Den Haag: Raad voor de leefomgeving en infrastructuur. Te raadplegen via: <https://www.rli.nl/publicaties/2023/advies/de-uitvoering-aan-zet>

Rli (2023b). *Systeemfalen in het leefomgevingsbeleid. Een probleemverkenning*. Den Haag: Raad voor de leefomgeving en infrastructuur. Te raadplegen via: <https://www.rli.nl/publicaties/2023/publicatie/verkenning-systeemfalen-in-het-leefomgevingsbeleid-een-probleemverkenning>

ROB (2024). *Advies onderzoek eilandelijke taken en middelen Caribisch Nederland*. Brief van de Raad voor Openbaar Bestuur aan staatssecretaris Van Huffelen van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Digitalisering en Koninkrijksrelaties. Te raadplegen via: <https://www.raadopenbaarbestuur.nl/documenten/publicaties/2024/02/22/briefadvies-onderzoek-eilandelijke-taken-en-middelen-caribisch-nederland>

RvS (2019). *Voorlichting van de Raad van State over de bestaande vormgeving tussen Caribisch en Europees Nederland en de coördinerende rol van BZK*. Bijlage 902421 bij brief van de staatssecretaris van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties aan de Tweede Kamer d.d. 4 oktober 2019. Tweede Kamer, vergaderjaar 2019-2020, 35 300 IV, nr. 11. Te raadplegen via: <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/blg-902421>

Staatscommissie demografische ontwikkelingen (2024). *Gerichte groei*. Den Haag. Te raadplegen via: <https://www.staatscommissie2050.nl/documenten/rapporten/2024/07/04/rapport-staatscommissie-demografische-ontwikkelingen-caribisch-nederland-2050>

VRO (2023a). *Woondeal zorgt voor meer betaalbare woningen op Bonaire*. Nieuwsbericht op de website volkshuisvestingnederland.nl dd. 30-06-2023. Te raadplegen via <https://www.volkshuisvestingnederland.nl/actueel/nieuws/2023/06/29/woondeal-zorgt-voor-meer-betaalbare-woningen-op-bonaire>

VRO (2023b). *Beleidsagenda Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening voor Caribisch Nederland*. Bijlage bij brief van de minister voor Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening aan de Tweede Kamer d.d. 26 januari 2023 met kenmerk 2023-0000048307. Te raadplegen via: <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2023/01/26/aanbiedingsbrief-bij-beleidsagenda-volkshuisvesting-en-ruimtelijke-ordening-caribisch-nederland>

VN (2025). *About small island developing states*. Geraadpleegd op 17 april 2025 via <https://www.un.org/ohrlls/content/about-small-island-developing-states>

Witteveen+Bos (2024). *De Rijksinzet van beleid in Caribisch Nederland. Voorstudie in opdracht van de Rli*. Deventer: Wittenveen+Bos. Geraadpleegd via: https://rli.nl/sites/default/files/Voorstudie%20Witteveen%2BBos_0.pdf

Zwol, R (2024). Citaat van staatscommissievoorzitter R. van Zwol tijdens een gesprek met de vaste Kamercommissie voor Koninkrijksrelaties over het rapport *Gerichte groei*. Geraadpleegd via: https://www.tweedekamer.nl/debat_en_vergadering/commissievergaderingen/details?id=2024A06481